

ББК Ш67=81.43.24-3г

УДК 811.112.2'373.7(091)

МОДИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ПРОТЯГОМ ХІ-ХІV СТОЛІТЬ

Розроблено новий підхід до вивчення фразеологічного складу з позиції діахронічного аспекту лінгвокультурології, який полягає у виявленні національно-культурних чинників, релевантних для формування фразеологічної системи середньовісньонімецької мови, визначено критерії встановлення національно-культурної специфіки фразеологізмів.

Ключові слова: середньовісньонімецька мова, усталене словосполучення, фразеологічна одиниця, національно-культурні чинники.

Постановка проблеми. Етика середньовісччя є однією із найпродуктивніших фразеологічних сфер. Розгляд фразеології на її культурно-історичному тлі уможливує рішення певного кола проблем історичної фразеології. Зокрема, це дозволяє більш-менш адекватно ідентифікувати й систематизувати фразеологічні одиниці (ФО) конкретної епохи, а також є необхідною основою для їхньої синхронної історичної характеристики й фразеографічного історичного опису цих одиниць.

Аналіз актуальних досліджень. У середньовісньонімецькій (свн.) період спостерігається значне збільшення кількості творів, авторами яких були представники різних прошарків населення. Це зумовлено низкою факторів, зокрема культурно-історичними: появою й формуванням, а потім поступовим розпадом світської культури лицарства, виникненням міської культури, що формується з ростом середньовіснього міста [Гухман 1983: 71]. Поряд з релігійною літературою (перекладною, пов'язаною в більшості випадків із латинською мовою) відбувається розвиток оригінальної німецької прози (лірики, епосу, віршованої драми), яка все „... більш поширюється, обмежує використання латинської мови як у поетичних формах, так особливо під час розгляду питань наукового й практичного характеру [Бах 1956: 108]”. Усі ці фактори послужили важливим стимулом, який сприяв розширенню фразеологічного складу німецької мови, а також утворенню нових усталених словосполучень (УС). Поява й розвиток нових жанрів і пов'язане з цим „відновлення” тематики творів могло сприяти більшій стилістичній диференціації корпусу УС. На відновлення й збільшення фразеологічного складу німецької мови звертає увагу і Н.І. Рахманова у зв'язку з розширенням фразеологічної сполучуваності іменників, що були, наприклад, ключовими поняттями етики середньовісччя [Рахманова 2002: 122].

Мета статті – встановлення національно-культурних чинників виникнення та розвитку фразеологізмів свн. періоду.

Виклад основного матеріалу. Для середньовічної культури характерні дві ключові відмітні ознаки: корпоративність і панівна роль релігії та церкви. Середньовічне суспільство складалося з безлічі соціальних прошарків. Людина за народженням належала до одного з них і практично не мала можливості змінити своє соціальне становище. З кожним таким станом було пов'язане своє коло політичних і майнових прав і обов'язків, наявність привілеїв або їх відсутність, специфічний уклад життя, навіть характер одягу [Гуревич 1990: 58]. Існувала сувора станова ієрархія: два вищі стани (духовенство, феодалы-землевласники), потім купецтво: *kaufmannschaft treiben*; рибалки: *aus etw. wird ein fischerschlag*; ремісники: *das handwerk treiben*; *das handwerk tun*; *ein handwerk lernen*; селяни: *dorfvolk*, *ackerman*, *eigenman*. Досліджувані фразеологізми можна розподілити на ті, що використовувалися для іменування членів суспільства незалежно від їхнього соціального стану: *man und frau*; *arm und reich*; *alle welt*; *die kristliche welt*; або окремих класів: *von edlem blut geboren sein*; *ewer liebe* (так зверталися один до одного в листах герцоги); *edel und unedel*; *ritter und knecht*; *bürger und bawern*; *knecht und magd*; *bürgermaister und ratt*.

Лицарська культура розвивається в феодальному середовищі. Нечисленну еліту феодального класу становили найбільші землевласники – носії гучних титулів. Ці найбільш родовиті і благородні лицарі були на чолі своїх дружин, часом справжніх армій. Лицарі рангом нижче служили в таких дружинах зі своїми загонами, які з'являлись на перший поклик пана [Ле Гофф 1992: 108]. На нижніх рівнях лицарської ієрархії стояли безземельні лицарі (*edelarm* „von Geburt und Gesinnung edel, aber dabei arm”). Багато з них мандрували, приєднуючись до загонів тих або інших ватажків, стаючи найманцями, а нерідко і просто промишляли розбоєм. Це знайшло відображення у ФО: *mit kriegem und rauben*; *mit mord und brant*; *ein großen raub nemen / bringen*.

Ідеальний лицар зобов'язаний володіти безліччю достоїнств. Він також сильний і хоробрий (*stark*, *eilend*), але має нові достоїнства. Це – його духовні надбання (*staete*, *diemuot*, *güete*, що виступають також християнськими чеснотами); суспільно-цінні якості (*triuwe*, *mute*, *mâze*, *höverscheit*); вірність і служіння церкві (*frum*) [Eggers 1965: 111]. Він повинен був бути зовні гарним і привабливим. Тому спеціальну увагу приділяли поставі, одягу, прикрасам. Наприклад, про належність до лицарського класу свідчать ФО: *zu dem schilt geboren sein*; *mit dem schielt und helm sterben*; *von schilt noch von helm*. Свою доблесть треба було весь час підтверджувати, і багато хто із лицарів знаходився в постійному пошуку можливостей для цього. Організовували спеціальні лицарські турніри. У XI-XIII ст. вироблено правила лицарських поєдинків. В епоху розквіту лицарства *streit*, *zweiung*, *schlacht*

und stois слугували назвами видів лицарських боїв на турнірах; згодом багато з них були поширені на іменування будь-яких воєнних дій.

Більшість населення середньовічної Європи складала селяни. Проте культуру феодалів, яких називали *adalkunni, edilesman, edilesfrouwa, adelriche*, буквально пронизує презирство до представників нижчого класу (*arme knehte „Leibeigene“*).

Народна селянська культура послужила одним із найважливіших джерел прогресу середньовічної культури, який почався в XI ст. і вплинув на становлення міської культури. У XI ст. у Європі відбувається швидке зростання міст. Їх населення складалося з найрішучіших та найбунтівніших елементів суспільства: до міст втікали кріпаки, змінювали стиль життя деякі феодали, які особливо збідніли. Нові види занять – торгівля (*etw. zu pfennig machen, etw. umbs gelts willen tun, beczalunge tun*), ремесло (*die hutmacher singen, aus etw. wird ein fischerschlag*) – вимагали активності, обачності, породжували раціоналістичний підхід до життя. Городяни об'єднувалися в комуни (*eyn bruderschaft stiften, jmdn. in die bruderschaft nemen*), що мали органи самоврядування. Вони й очолювали боротьбу за звільнення від феодала або монастиря, на землях яких стояло місто. Ця боротьба вимагала героїчних зусиль і тривала досить довго, але увінчалася в результаті успіхом. Міста стали опорою королівської влади внаслідок утворення централізованих національних держав [Ле Гофф 1992: 154].

Важливим елементом підйому культури в XI-XIII ст. було розширення освіченості, поширення її за межі духовенства. Організація міського життя диктувала потребу в освічених людях (*buohlist habên*). Зростає кількість шкіл, з'являються міські, єпископальні, а також приватні школи. Поступово виникає їхня спеціалізація [Ле Гофф 1992: 179].

Якісно новий етап у розвитку системи освіти – поява вищих навчальних закладів. У XII-XIII ст. виникають університети (від латинського *universum* – загальність, сукупність). Викладачі об'єднувалися в особливі організації – факультети. Учні – студенти (від латинського *studere* – старанно займатися) – слухали й записували лекції, брали участь у дискусіях [Ле Гофф 1992: 208].

В епоху раннього середньовіччя освіта мала виключно релігійний характер. Вона повністю була під контролем римсько-католицької церкви. Тому латинська мова відіграла провідну роль як офіційна мова науки, школи, церкви і навіть державної канцелярії. Варто зазначити, що латина застосовувалася в писемній справі, тому вона не була засобом спілкування всього народу. Тільки особи високого соціального становища мали можливість вивчати й використовувати латину. Лексика латинського походження переважає серед релігійно-богословських термінів, а також термінів тогочасної науки (медицини, мореплавства, землеробства, шкільництва та ін.). Багато з них були прямими запозиченнями з

латинської або грецької мов чи кальками з цих мов, що передають структуру й значення відповідних античних термінів: свн. *sîn kriuz tragen* – лат. *kruх* [Жлуктенко 1986: 135].

Поширення суспільної діяльності церкви об'єктивно приводить до християнізації мови, зокрема її семантики як найбільш чуттєвої, лабільної складової дому буття людини. У змісті середньовічного слова переважає ідеологічний компонент. Ціла низка сучасних номінацій емоцій, як показує етимологічний і синтагматичний аналіз німецької мови, використовувалась в епоху середньовіччя в містико-релігійному значенні. Так, слово *Entsetzen*, що позначає в сучасній німецькій мові відповідну емоцію (жах), у середні віки використовується як містико-релігійний термін „вивести к.-н. із себе”. У наш час воно вживається як світське слово. Дві інші сучасні домінанти емоцій *Seligkeit* (X століття) та *Glückseligkeit* (XII-XV століття) функціонували як релігійні терміни – „душевне єднання з Богом після смерті”. Такий концепт в епоху пізнього середньовіччя був однією із домінант соціальної поведінки людини. Слово *Entzücken* у пізньовісній німецькій мові має значення „релігійний екстаз”. Крім свого релігійного призначення, це слово активно вживається також і в містиці.

Для системи моральних цінностей середньовічної людини актуальним є розуміння Божого гніву – *Zorn des Gottes*. Всевишній гнівається, коли людина скоїть негідний її вчинок. Людський сум, хвороби пояснюються церквою у середні віки як покарання людей за їхню віддаленість від Бога (пор. *Gottesferne* – *beglückende Gottesnähe*). Одночасно священнослужителі засуджували гнівну поведінку мирян, а також вербальні й невербальні експлікації радості, щастя й суму. Божий гнів виражався в природних стихіях. Таке, наприклад, явище як буря, вважалося формою експлікації невдоволення, гніву Бога.

Формування фразеологічного складу відбувається також під впливом контактів між представниками різних етносів. У словниковому складі німецької мови засвідчено багато слів французького походження. Вплив французької мови розпочався в XI-XII століттях. Ці часи характеризуються поширенням рицарської культури, культу служіння дамі, французького етикету, кулінарного мистецтва. Хрестові походи теж сприяли тісним контактам між французьким і німецьким рицарством. У свн. ФО *runt sein wie ein kesselring* компонент *runt* „rund; geschickt, gewandt” вважається запозиченням із д. франц. (д. франц. *reont*, лат. *rotundus* „круглий”, лат. *rota* „колесо”) [Маковский 2004: 409].

Також деякі слова слов'янського походження з'явилися в німецькій мові в XII-XIII століттях завдяки запозиченню внаслідок загарбницьких воєнних дій і проникнення німців на терени слов'янських земель. Хрестові походи на країни Балтії, Польщу, Чехію вели до германізації місцевого населення. Колонізація охоплювала передусім міста, сільське населення користувалося власною мовою. Внаслідок цих складних відносин німецький

словниковий склад поповнився слов'янською лексикою, наприклад: двн. *hantwerkes kunnan* – двн. *hant* можна порівняти з і.-є. *dhel-* „lang”, д. рос. *длань* „рука” [Маковский 2004: 203-204].

Важливим періодом у розвитку німецької культури було Відродження. Особливої уваги під час розгляду культурно-історичних процесів доби Відродження заслуговує позиція церкви, роль і значення якої порівняно із середньовіччям зменшилися, а сфера впливу почала поступово звужуватися. Гуманістична ідеологія Відродження руйнувала в Німеччині монополію католицької церкви й стимулювала появу ересі – складного феномена духовного життя Західної Європи в XI-XV століттях. Єресь (від грец. *αἵρεσις* – особливе віровчення) – точка зору, що спростовує релігійний догмат і є виявом „вільного розуму” щодо визначення й тлумачення релігійних настанов. У XI-XIII століттях поширилися так звані „бюргерські” ересі, ідеологія яких була відображенням соціального протесту нових, антифеодальних сил [Даркевич 1988: 301].

„Бюргерські” ересі відбивають карнавальне світовідчуття, пов'язане з поняттям „перевернутий світ” (чорт – символ „перевертня”). Причина „карнавальності” – у специфіці епохи, для якої характерний злам у свідомості людини, зумовлений переходом від догм середньовічного християнства до нового часу з його новими соціально-економічними відносинами. Правонаступником Донара – бога грому – вважається німецький *Teufel*. Якщо на когось хотіли накликати неприємності, то вимовляли такі магічні слова: *Donners Blosken help! Hab dirs blau Feuer!* У мові середньовіччя, як і в сучасній, засвідчено значну кількість прокльонів. Про людину, яка зробила божевільні вчинки, говорили, що в неї вселився чорт: *der teufel hat jmdn. besessen; der teufel fart in jmdn.; der teufel führt jmdn. hin, mit dem teufel eins sein, sich dem teufel ergeben*. Гуманісти часто звертаються до двох іпостасей людської природи: чеснот і вад: *jmand. gehört nicht auf den Esel, sondern der Esel auf seinen Rücken; jmand. weiss als viel von etw., als Müllers Esel quintieren kann; einem Narren an die Schuh tun; einen auf die Narrenbanck setzen; im Narrenbrei stecken; jmdm. den Text lesen; ita sprechen; eine ganze Legende von etw. Schreiben; etw. nach dem Buchstaben verstehen*.

У період розквіту середньовіччя, з одного боку, із посиленням соціальної диференціації у суспільстві, а також у контексті нових куртуазних відносин у німецькій літературі з'являється інтерес до людини як до особистості, а, отже, до її внутрішнього світу (душа, розум, інтелект тощо) та емоційного життя (радість, горе, страждання, сум, біль, голод тощо). З іншого боку, через зародження і подальший розквіт куртуазних відносин відбувається переосмислення багатьох понять попередньої культурної епохи. Наприклад, якщо поняття *ēra* у давньоверхньонімецький період вживалося перш за все у релігійній сфері („шанування Бога, божественна велич” – *ēre unde lîp*), то у свн. період воно вже поширюється на суспільну й

особисту сфери („суспільна значущість, визнання; внутрішня цінність”: *êre unde lop; êre unde guot*).

Слова на позначення часу доби в поєднанні з прикметником використовуються у свн. період як вітання і вживаються без артикля: (*guoten*) *morgen bieten; guoten tag gëben*. Утворення й вживання номінативних стійких словосполучень, які використовувалися як привітання, побажання типу *unser hêrre, mîn frouwe, gebrüeder in gote*, мають тісний зв'язок із релігією.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми. Аналіз ФО за етнічними, соціальними, культурними, психологічними аспектами дозволяє визначити групи фразеологізмів, складені на матеріалі цього дослідження, які є, з одного боку, універсальними, тому що характеризують життя людини на будь-якому етапі історії. З іншого боку, за своїм змістом вони культурно обумовлені, що передусім зумовлюється специфікою світовідчуття й світосприймання середньовічної людини. На основі проведеного культурологічного аналізу виявлені такі найважливіші для розглянутої епохи сфери культури, що послужили джерелами формування фразеологічних образів: німецька міфологія, давнє право і судочинство, селянські звичаї й сільське господарство, лицарська культура й християнство та ін. Проведене дослідження відкриває нові перспективи вивчення ФО як у синхронії на більш ранніх етапах, так і в діахронії німецької мови. Цей досвід може бути використаний під час аналізу текстів різної тематики, різних жанрів, а також різних епох.

Література

- Бах 1956: Бах А. История немецкого языка / Адольф Бах. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 343 с.
- Ле Гофф 1992: Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф. – М. : Прогресс, 1992. – 376 с.
- Гуревич 1990: Гуревич А. Я. Средневековый мир : культура безмолствующего большинства / Гуревич А. Я. – М. : Искусство, 1990. – 395 с.
- Гухман 1983: Гухман М. М. История немецкого литературного языка IX-XV вв. / М. М. Гухман, Н. Н. Семенюк. – М. : Наука, 1983. – 200 с.
- Даркевич 1988: Даркевич В. П. Народная культура средневековья / Даркевич В. П. – М. : Наука, 1988. – 342 с.
- Жлуктенко 1986: Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства / Ю. О. Жлуктенко, Т. А. Яворська. – К. : Вища школа, 1986. – 231 с.
- Маковский 2004: Маковский М. М. Этимологический словарь современного немецкого языка / Маковский М. М. – М. : Изд-во „Азбуковник”, 2004. – 630 с.
- Рахманова 2002: Рахманова Н. И. Фразеология в контексте средневековой этики / Н. И. Рахманова // Реализация междисциплинарной парадигмы в различных типах текста. – М., 2002. – Вып. 465. – С. 116-127.
- Eggers 1965: Eggers H. Deutsche Sprachgeschichte / Hans Eggers. – Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1965. – Bd. I. – 267 S.

Модификация фразеологического состава немецкого языка в течение XI-XIV веков. Разработан и представлен новый подход к изучению фразеологического состава с позиции диахронического аспекта лингвокультурологии, который заключается в выявлении национально-культурных факторов, релевантных для формирования фразеологической системы, средневерхненемецкого языка, определены критерии установления национально-культурной специфики фразеологизмов.

Ключевые слова: средневерхненемецкий язык, устойчивое словосочетание, фразеологическая единица, национально-культурные факторы.

Shkolyarenko Vira.

Modification of German phraseology of 11th-14th centuries. The paper suggests a new approach to the study of German phraseology from diachronic aspect of linguoculturology, which consists in identification of national-cultural factors relevant for the formation of phraseological system of Middle High German. The criteria for establishing the national-cultural specificity of phraseology have been defined.

Key words: Middle High German, set expression, phraseological unit, national-cultural factors.